

Kamila Witerska*

Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi

kamilawiterska@gmail.com

Teatr forum jako egzemplifikacja edukacji performatywnej

Streszczenie: Artykuł prezentuje teatr forum jako przykład metody performatywnej. Autorka podejmuje próbę zdefiniowania pojęcia edukacja performatywna. Analizie zostaje poddana geneza terminu performatywność oraz jego znaczenie na gruncie filozofii języka i filozofii kultury. Następnie zostaje zdefiniowane pojęcie edukacja performatywna i przedstawiona jedna z metod edukacji performatywnej – teatr forum.

Słowa kluczowe: edukacja performatywna, performatywność, teatr forum

Najkrótsza definicja edukacji performatywnej to tworzenie siebie w działaniu. To taki model edukacji, który zakłada tworzenie siebie, a nie tylko planu na siebie. Co to oznacza? Zmianę myślenia o edukacji, o roli ucznia, nauczyciela, środowisku uczenia się.

Zadania typu – wypracowanie na temat „Kim chciałbyś być w przyszłości?”, czy zaprojektuj zabawkę, ramkę na zdjęcia, budę dla psa są twórcze i wymagają aktywności ucznia, ale nie wymagają od niego trzech rzeczy: realizacji projektu, pomysłu wynikającego z własnych potrzeb zdążającego do tworzenia własnych znaczeń i swojej tożsamości oraz społecznej interakcji. Są jedynie planem, projektem przedmiotów w otoczeniu lub planem na samego siebie.

* Kamila Witerska – adiunkt w Katedrze Pedagogiki Twórczości Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi. Stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie pedagogiki uzyskała na Wydziale Pedagogicznym Uniwersytetu Warszawskiego. Interesuje się dramą, stymulowaniem motywacji i kreatywnego myślenia oraz wspieraniem rozwoju. Jest autorką publikacji dotyczącej porównania metody dramy stosowanej w różnych grupach wiekowych: *Drama na różnych poziomach kształcenia* (2010) oraz praktycznego przewodnika po technikach dramowych: *Drama. Techniki, strategie, scenariusze* (2011). Najnowsza publikacja dotyczy teatru forum (2016), nowej metody wykorzystywanej w edukacji rówieśniczej, profilaktyce i socjoterapii.

1. Performatywność

Pojęcie „performatywny” zostało utworzone przez Johna L. Austina na gruncie filozofii języka. Po raz pierwszy użył go w 1955 roku podczas wykładów na Uniwersytecie Harvarda w odniesieniu do szczególnego rodzaju wypowiedzi, które nazwał „wypowiedziami performatywnymi”. Austin odkrył, że istnieją wyrażenia językowe, które zmieniają rzeczywistość, a więc nie tylko coś stwierdzają, ale poprzez stwierdzenie tworzą. Na przykład zdanie „Biorę sobie ciebie za żonę” powoduje zmianę stanu cywilnego danej osoby, a słowo „zmiana” wypowiedziane przez sędziego podczas meczu powoduje konkretne działania piłkarzy. Tego typu wypowiedzi Austin nazwał wypowiedziami performatywnymi czy performatywami¹. Ta sama wypowiedź może być lub nie wypowiedzią performatywną. Warunkami koniecznymi do dopełnienia performatywności wypowiedzi są: uznana społecznie konwencja oraz właściwe do procedury okoliczności. Jeżeli na przykład zdanie „Biorę sobie ciebie za żonę” powiedziałby ktoś, kto jest już żonaty lub słowa „Jesteście mężem i żoną” ktoś, kto nie ma do tego uprawnień (takich jak ksiądz, urzędnik stanu cywilnego czy na przykład kapitan na statku), to nic by się nie zmieniło w faktycznym stanie cywilnym danej osoby.

Jedna ze stron będąc podmiotem uroczystości zaślubin mówi: „Chcę”, a druga: „nie chcę”; mówię: „Stawiam tysiąc”. Ale nikt nie mówi: „Zakład”, nikt nie przyjmuje oferty. We wszystkich tych oraz w innych podobnych przypadkach czynność, jaką zamierzamy wykonać lub do której wykonania się zabieramy, nie zostaje dokonana².

Warunki konieczne do dopełnienia wypowiedzi performatywnej mają zatem społeczną, pozajęzykową naturę.

Austin zwraca uwagę na to, że wypowiedzi performatywne to wypowiedzi mające nie tylko pewne znaczenie, ale także moc sprawczą.

Musimy znacznie bardziej się zagłębić, by rozważyć wszystkie sposoby i sensy, w jakich w ogóle mówienie czegoś jest robieniem czegoś – ponieważ zawsze jest ono oczywiście robieniem bardzo wielu różnych rzeczy. A gdy się rzeczywiście w to zagłębiamy, wychodzi na jaw, że poza pytaniem – które bardzo usilnie badano w przeszłości – co znaczy dana wypowiedź, istnieje różne od niego pytanie o to, jaka jest – by tak to określić – moc danej wypowiedzi³.

Pytanie o moc, a nie o znaczenie słów jest nowym pytaniem na gruncie filozofii języka.

¹ J.L. Austin, *Mówienie i poznawanie. Rozprawy i wykłady filozoficzne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.

² Tamże, s. 318.

³ Tamże, s. 333.

Judith Butler⁴ wprowadziła pojęcie performatywności do filozofii kultury. Butler zdefiniowała „akty performatywne” jako powtarzalne i stylizowane działania tworzące tożsamość płciową i tożsamość w ogóle.

(...) płeć kulturowa, nie jest w żadnym razie stałą tożsamością lub miejscem ulokowania działania, z którego procedują rozmaite akty; to raczej tożsamość konstytuująca się w czasie – tożsamość ustanawiana poprzez stylizowane powtarzanie aktów działania⁵.

W ujęciu tożsamości proponowanym przez Butler ważne miejsce odgrywa cielesność. Ciało rozumiane jest przez nią jako aktywny proces ucieleśniania możliwości kulturowych i historycznych. Ciało w kontekście tożsamości płciowej (*gendered body*) jest nie tylko konstruktem historycznym, ale także zestawem możliwości do nieustannej realizacji.

Jednostka nie jest po prostu ciałem, ale, w pewnym bardzo kluczowym sensie, jednostka tworzy swoje ciało i w rzeczy samej, jednostka tworzy swoje ciało odmiennie od siebie współczesnych i od swoich ucieleśnionych przodków oraz spadkobierców⁶.

W celu opisanego ciała w kontekście tożsamości płciowej konieczne jest poszerzenie konwencjonalnego spojrzenia na działania (akty) i uwzględnienia zarówno tych, które stanowią, konstytuują znaczenia, jak i tych, przez które znaczenia są dokonywane (*perform*) i inscenizowane (*enacted*). Innymi słowy „Akty przez które tworzona jest tożsamość płciowa niosą podobieństwa do aktów performatywnych w kontekście teatralnym”⁷.

Działania tworzące tożsamość są intencjonalne i performatywne, przy czym performatywność oznacza, że mają charakter dramatyczny i niereferencyjny. „Gender jest projektem, na którego końcu znajduje się kulturowy survival”⁸, mówi Butler. Tożsamość płciowa jest performansem ograniczonym konsekwencjami karnymi wewnątrz współczesnej kultury. W ujęciu Butler pojęcie performatywności odnosi się nie do aktów mowy, ale do aktów działania.

⁴ J. Butler, *Performative Acts and Gender Constitution: An Essay In Phenomenology and Feminist Theory*, [w:] S.E. Case, *Performing Feminisms. Feminist Critical Theory and Theatre*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1990.

⁵ Tamże, s. 270.

⁶ Tamże, s. 272.

⁷ Tamże.

⁸ Tamże, s. 273.

2. Edukacja performatywna

2.1. Próba definicji

Edukacja performatywna (ang. *to perform* – wykonać, działać, wystąpić na scenie) polegać będzie zatem na świadomym doświadczaniu (działanie, zmysły, emocje, myślenie) w warunkach społecznej interakcji. Ma opierać się na wytwarzaniu działań, nowych rozwiązań, nowych znaczeń i tworzeniu własnej tożsamości poprzez działanie. Akty (działania, wypowiedzi) performatywne urzeczywistniane są w zrytualizowanym przedstawieniu publicznym. Istotne elementy edukacji performatywnej to:

- 1) zrytualizowane, interaktywne przedstawienie;
- 2) wytwarzanie znaczeń, rozwiązań i własnej tożsamości poprzez działanie;
- 3) dialog i interakcja społeczna.

Nauczyciele pracujący metodami performatywnymi pozwalają uczniom na doświadczanie siebie w rozmaitych sytuacjach społecznych i na improwizację wielu różnych zachowań, na aktywne i świadome budowanie swojej tożsamości i otaczającego świata w działaniu. Performatywność w szerokim rozumieniu oznacza tworzenie rzeczywistości, w której chcę żyć: szkoły, w której chcę się uczyć, pracy, związku, relacji oraz siebie – swojej tożsamości.

Metody edukacji performatywnej, to np.:

- metoda projektów
- gra miejska/terenowa
- coaching
- drama
- teatr forum
- trening umiejętności społecznych.

W edukację performatywną można włączyć metody, które dotyczą rzeczywistych działań w rzeczywistym świecie, lub rzeczywistych działań w fikcyjnym świecie. Może to być gra miejska, w której uczestnicy pozostają w swoich rolach i przemieszczają się po „planszy” miasta, odkrywając rzeczywiste informacje dotyczące danych miejsc, a może to być gra, której uczestnicy wchodzą w rolę mieszkańców miasta sprzed stu lat, a na plan miasta zostaje nałożony obraz ówczesnego miasta. W metodzie projektów podobnie – mogą to być działania w rzeczywistym świecie, a może to być przedstawienie teatralne. W dramie za to, zawsze będą to działania w świecie fikcji. Świat może więc być fikcyjny lub rzeczywisty, ale działania będą zawsze rzeczywistymi działaniami osób je realizujących.

2.2. Edukacja performatywna w praktyce – teatr forum

Jedną z metod edukacji performatywnej jest teatr forum. Jest to jedna z form teatru edukacyjnego, która wychodzi jednak ponad tradycyjny teatr dydaktyczny, polegający na zaprezentowaniu przedstawienia z morałem. W teatrze forum zaprezentowane przedstawienie kończy się w punkcie kulminacyjnym akcji dramatycznej i to widzowie decydują, jak potoczą się losy głównego bohatera.

Dzieje się tak, ponieważ Teatr Forum nie jest teatrem propagandowym, nie jest starym teatrem dydaktycznym. Jest teatrem pedagogicznym w tym sensie, że my wszyscy uczymy się razem, aktorzy i publiczność⁹.

W teatrze forum zarówno aktorzy, jak i publiczność są równie kompetentnymi osobami, które mogą znać odpowiedzi na postawione pytania. Mogą ich nie znać, ale na pewno są zainteresowane ich poszukiwaniem.

W teatrze forum widz interweniuje w akcję dramaturgiczną i zmienia ją. Augusto Boal tak opisuje procedurę TF: początkiem jest zaproszenie uczestników do opowiedzenia historii zawierającej trudny do rozwiązania, polityczny lub społeczny problem. Następnie prezentowana jest 10–15-minutowa scena, portretująca problem i jego rozwiązanie. Po zakończeniu sceny uczestnicy pytani są, czy zgadzają się z zaprezentowanym rozwiązaniem. Jeśli ktoś odpowie przecząco, scena odgrywana jest ponownie, ale tym razem każdy widz ma prawo zastąpić któregośkolwiek aktora i poprowadzić akcję w kierunku, który jemu wydaje się odpowiedni¹⁰.

Adrian Jackson w przedmowie do najpopularniejszej książki Boala *Games for Actors and Non-Actors*¹¹ stwierdza, że teatr forum jest teatralną grą, w której problem ukazany jest w nierozwiązanej formie. Do gry tej zaproszona jest publiczność, nazywana tu *spekt-aktorami*, mająca możliwość zasugerowania i odegrania rozwiązania. Problem jest zawsze symptomem opresji i przedstawia wyraźnie określonego opresora oraz ofiarę opresji. Co istotne, zarówno aktorzy, jak i spekt-aktorzy są w jakiś sposób dotknięci, związani z danym rodzajem opresji, dlatego są w stanie zbudować przedstawienie oraz generować różne rozwiązania problemu. Po pierwszym pokazie przedstawienia, który jest traktowany jako model, jest ono prezentowane ponownie, aż do momentu, kiedy ktoś z publiczności krzyknie „stop!”, wejdzie w rolę protagonisty i spróbuje odeprzeć opresora¹². Cała gra prowadzona jest przez postać nazwaną *jokerem*, którego zadaniem jest nauczenie publiczności reguł gry i sprawne jej pilotowanie. Rezultatem teatru forum jest zebranie wiedzy, taktyk i doświadczenia uczestników.

2.2.1. Kluczowe idee teatru forum

Kluczowym pojęciem w metodyce teatru forum jest opresja. Przez teoretyków i praktyków TF Fundacji Drama Way, opresja jest zdefiniowana, jako

⁹ A. Boal, *Games for Actors and Non-actors*, Routledge, London and New York 2002, s. 242.

¹⁰ A. Boal, *Theatre of the Oppressed*, Pluto Press, London 2008.

¹¹ A. Boal, *Games for Actors and Non-actors...*, dz. cyt.

¹² A. Jackson, *Translator's introduction to the first edition*, [w:] A. Boal, *Games for Actors and Non-actors*, dz. cyt.

(...) moment, w którym „dialog zamienia się w monolog”, sytuacja, w której „nie wolno nam być tym, kim chcemy i robić tego co chcemy” ze względu na innych – sytuacja przymusu, a nie świadomego, osobistego wyboru¹³.

Opresja jest sytuacją obrazującą relację nierówną, w której osoba lub grupa unie-
możliwia innej osobie lub grupie samorealizację i wolność wyboru.

Augusto Boal określa opresję jako sytuację trudną, która nie jest jednak sytuacją bez wyjścia. To sytuacja, z której ofiara opresji może się wydostać, znajdując jakieś rozwiązanie. „Naszym celem w teatrze forum jest robienie wyłomów, które otwierają ścieżki oswobodzenia, a nie doprowadzają ludzi do ściany rezygnacji”¹⁴. Sytuacja opresji musi zatem zawierać przestrzeń do interwencji, potencjalną możliwość wyprowadzenia osoby opresjonowanej z trudnej sytuacji.

2.2.2. Dwuetapowa struktura teatru forum

Etap 1: Budowanie przedstawienia

Specyfika metody polega na wyjściu od pracy z ciałem, odczucia pewnych stanów związanych z wartościami, takimi jak wolność, relacje międzyludzkie czy poczucie wpływu.

Dalej następuje poszukiwanie tak zwanej historii opresji i budowany jest protagonista, główny bohater spektaklu, który tworzony jest przez grupę. Następuje tutaj pierwszy etap badania wartości członków danej społeczności.

Przywołanie historii może odbywać się w różny sposób, z wykorzystaniem różnego rodzaju heurystyk, takich jak burza mózgów, burza pytań, synektyka i innych, które pozwalają na identyfikację problemu. Historie opresji muszą być ważne z punktu widzenia tworzącej teatr forum grupy, dlatego muszą pochodzić od nich samych.

Bohater i jego historia muszą być autentyczne, takie, żeby mogła nastąpić identyfikacja publiczności z protagonistą. Zakładając, że publiczność jest homogeniczna z grupą tworzącą przedstawienie, bohater i jego historia musi pochodzić od nich samych – musi być jednym z nich, a historia jego opresji identyfikowana jako historia opresji mieszcząca się w doświadczeniu lub wysoce prawdopodobna dla osób tworzących przedstawienie.

Techniki, które wykorzystywane są na tym etapie, to na przykład:

1. Opowiadanie historii w parach

Członkowie grupy dobierają się w pary i siadają w dowolnym miejscu sali. Przez 5 minut jedna osoba z pary opowiada swoją (ewentualnie kogoś bliskiego) historię opresji, a druga osoba nic nie mówi, tylko słucha. Następnie przez minutę osoba słuchająca może dopytać o szczegóły, kwestie dla niej niejasne i osoba opowiadająca historię ma szansę doprecyzować swoje opowiadanie. Dalej następuje zamiana ról i po-

¹³ Teatr Forum, Drama Way Fundacja Edukacji i Kultury, Publikacja powstała w ramach projektu „Teatr Codzienny – projekt edukacji kulturalnej metodą Teatru Forum i Community Theatre, Warszawa 2012: <http://fundacja.dramaway.pl/teatr-forum/224/222%7C>.

¹⁴ A. Boal, *Games for Actors and Non-actors...*, dz. cyt., s. 254.

wtórzenie całej procedury. Na koniec prowadzący pyta, czy ktoś chciałby się podzielić swoją historią na forum grupy. Po zaprezentowaniu kilku historii grupa wybiera tę, z którą się najbardziej identyfikuje, która mieści się także w ich doświadczeniu, lub jest dla nich prawdopodobna i ważna.

2. Postać z kartek

Jest to modyfikacja burzy mózgów. Uczestnicy zajęć tworzą postać głównego bohatera poprzez podawanie pomysłów dotyczących jego cech charakteru, zainteresowań, uprzedzeń, relacji interpersonalnych i innych. Prowadzący zapisuje każdy pomysł na kartce. Ważne jest tutaj zachowanie zasady odroczonego wartościowania i przyjmowanie wszystkich, nawet sprzecznych pomysłów. Kolejnym etapem jest wspólna selekcja kartek i stworzenie spójnej postaci.

3. Atrybuty

Praca z atrybutami, rozumianymi jako przedmioty o charakterze symbolicznym, związane z życiem lub działalnością jakiejś postaci pozwala na zdiagnozowanie wartości członków grupy i zbudowanie postaci w oparciu o te wartości.

Każdy wyjmując z torby (kieszeni) i kładzie na środku sali jedną rzecz, która go charakteryzuje, jest dla niego ważna. Prowadzący informuje uczestników, że te przedmioty należą do pewnej osoby, charakteryzują ją, są dla niej ważne. Uczestnicy tworzą charakterystykę głównej postaci na podstawie przedmiotów, które znajdują się na środku sali. Technika atrybutów, które pochodzą od osób tworzących przedstawienie pozwala na zbudowanie głównego bohatera osadzonego w ich realiach, a więc bardziej prawdziwego i im bliskiego.

Kiedy już zostanie zdefiniowany problem i określony rodzaj opresji, następuje czas na zbudowanie scen – trudnych sytuacji, w których znajdzie się główny bohater. Można posłużyć się tutaj technikami dramowymi, które pozwalają na konstruowanie fabuły, postaci i sytuacji¹⁵.

Z prób tworzenia scen i dialogów wyłaniają się sceny, które posiadają najsilniejszy potencjał do uruchomienia widza i zaangażowania go w interwencję. Interwencja w teatrze forum jest kluczowym jego punktem i polega na zatrzymaniu przez widza akcji przedstawienia, wejściu w rolę głównego bohatera i zaimprovizowaniu właściwego, jego zdaniem, rozwiązania sytuacji. Sceny muszą być zbudowane w taki sposób, żeby zaistniało miejsce na interwencję. Ten etap tworzenia teatru forum jest więc bardzo istotny i wymaga wnikliwej analizy proponowanych przez uczestników scen.

Etap 2: Spektakl

Kolejnym etapem w pracy metodą TF jest spektakl, który w pierwszej fazie nie różni się niczym od tradycyjnego teatru. Po jego zakończeniu na scenie pojawia się joker – osoba rozpoczynająca i prowadząca grę. Joker zaprasza publiczność do dyskusji

¹⁵ K. Witerska, *Drama. Techniki, strategie, scenariusze*, Difin, Warszawa 2011.

na temat przedstawienia, na temat zachowania i sytuacji głównego bohatera i możliwości zmiany jego zachowań i sytuacji.

Następnie przedstawienie jest odegrane ponownie, z tym, że teraz widzowie mają możliwość zatrzymania spektaklu w dowolnym punkcie i tutaj rozpoczyna się praca z wartościami, które reprezentują członkowie publiczności i sposobami radzenia sobie przez nich z sytuacją trudną. Kiedy przedstawienie zostaje zatrzymane, joker zaprasza osobę proponującą inne rozwiązanie zatrzymanej sytuacji na scenę i rozpoczyna się improwizacja. W improwizacji bierze udział zarówno osoba z publiczności, jak i aktorzy, którzy muszą teraz dostosować swoje zachowania do zachowań nowego głównego bohatera¹⁶.

Podsumowanie

Edukacja performatywna to taki model edukacji, w którym uczeń świadomie tworzy siebie i otaczającą go rzeczywistość. Proces uczenia się przebiega w warunkach społecznej interakcji i polega na działaniu, a nie tylko na planowaniu działań. W takim modelu edukacji uczeń staje się świadomym, refleksyjnym i samosterownym podmiotem i w ten sam sposób traktuje innych. Uczy się w dialogu i z poszanowaniem odrębności i wartości innych ludzi. Pochodzące z języka angielskiego słowo *perform* oznacza „wykonać, działać, wystąpić na scenie”, zatem edukacja performatywna oznacza uczenie się poprzez działanie, wykonanie swojego planu i wystąpienie na scenie, w szerokim Goffmanowskim ujęciu.

Bibliografia

- Austin J.L., *Mówienie i poznawanie. Rozprawy i wykłady filozoficzne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.
- Boal A., *Games for Actors and Non-actors*, Routledge, London and New York 2002.
- Boal A., *Gry dla aktorów i nieaktorów*, tłum. M. Świerkocki, Wydawnictwo Cyklady, Drama Way Fundacja Edukacji i Kultury, Warszawa 2014.
- Butler J., *Performative Acts and Gender Constitution: An Essay In Phenomenology and Feminist Theory*, [w:] S.E. Case, *Performing Feminisms. Feminist Critical Theory and Theatre*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1990.
- Jackson A., *Translator's introduction to the first edition*, [w:] A. Boal, *Games for Actors and Non-actors*, Routledge, London and New York 2002.

¹⁶ K. Witerska, *Teatr Forum*, Difin, Warszawa 2016.

Teatr Forum, Drama Way Fundacja Edukacji i Kultury, Publikacja powstała w ramach projektu „Teatr Codzienny – projekt edukacji kulturalnej metodą Teatru Forum i Community Theatre, Warszawa, 2012: <http://fundacja.dramaway.pl/teatr-forum/224/222%7C>.

Witerska K., *Drama. Techniki, strategie, scenariusze*, Difin, Warszawa 2011.

Witerska K., *Teatr Forum*, Difin, Warszawa 2016.

Forum Theatre as an example of performative education

Abstract: The article presents Forum Theatre as an example of the performative method. The author attempts to define the concept of performative education. The genesis of the term performativity and its meaning in the philosophy of language and philosophy of culture are subject to analysis. Next, the notion of performative education is defined and one of the forms of perceptual education presented – Forum Theatre.

Keywords: performative education, performativity, Forum Theatre

About the author: Kamila Witerska PhD – lecturer at the Chair of Pedagogy of Creativity at the University of Humanities and Economics in Lodz. She earned her doctorate in humanities in pedagogy from the Faculty of Pedagogy at the University of Warsaw. She is interested in drama, stimulating motivation and creative thinking, and supporting development. She is the author of publications on the comparison of the method of drama used in different age groups: *Drama at various levels of education* (2010) and a practical guide to drama techniques: *Drama. Techniques, Strategies, Scenarios* (2011). Her latest publication concerns Forum Theatre (2016), a new method used in peer education, prevention and sociotherapy.